कात्यायनस्मृतिः

श्रीसामवेदाय नमः

प्रथमः खराडः

अथाचाराध्यायः

तत्रादौ यज्ञोपवीतकर्मप्रकरणवर्णनम्

अथातो गोभिलोक्तानामन्येषां चैव कर्मणाम्
अस्पष्टानां विधिं सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवत् १
त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्
त्रिवृत्तच्चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते २
पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम्
तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातोलम्बं नचोच्छ्रितम् ३
सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च
विशिखो व्युपवातश्च यत्करोति न तत्कृतम् ४
त्रिःप्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतान्युपस्पृशेत्
आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोंऽशकान् ५
संहताभिस्त्र्यङ्गुलिभिरास्यमेवमुपस्पृशेत्
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं चैवमुपस्पृशेत्
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुः श्रोत्रं पुनः पुनः ६
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्न्नाभिं हृदयं तु तलेन वै
सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाह चाग्रेण संस्पृशेत् ७
यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ८
यत्रदिङ्नियमो न स्याज्जपहोमादिकर्मसु
तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्रीसौम्यापराजिताः ९
तिष्ठन्नासीनः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता १०
गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ११
हृष्टिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह
गणेशेनाधिका ह्येतावृद्धौ पूज्याश्च षोडश १२
कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः १३
प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखित्वा वा पटादिषु
अपिवाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः १४
कुड्यलग्नां वसोर्द्धारां सप्तधारां घृतेन तु
कारयेत् पञ्चधारां वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् १५
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः
षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु भक्त्या श्राद्धमुपक्रमेत् १६
अनिष्ट्वा तु पितृंच्छ्राद्धे न कुर्यात्कर्म वैदिकम्
तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः १७
वशिष्ठोक्तो विधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः
अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् १८
इति प्रथमः खण्डः

द्वितीयः खण्डः
अथ नित्यनैमित्तिक कर्म वर्णनम्

प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा
उपवेश्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना १
हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः
समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः २
हरिता वै सपिञ्जलाः शुष्काः स्निग्धाः समाहिताः

रत्निमात्राः प्रमाणेन पितृतीर्थेन संस्तृताः ३
पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भास्तर्पणार्थं तथैव च
धृतैः कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ४
दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा
पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि ५
निपातो नहि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित्
सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत् ६
पितृभ्य इति दत्तेषु ओपवेश्य कुशेषु तान्
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घं प्रदापयेत् ७
नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते
पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ८
ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान्
कृत्वार्घ्यं संप्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ९
अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् १४
एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम्
आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु ११
एतत्प्रमाणमेवैके कौशीमेवार्द्रमंजरीम्
शुष्कां वा शीर्णकुसुमां पिञ्जलीं परिचक्षते १२
पित्र्यमन्त्रानु द्रवण आत्मालम्भेऽधमेक्षणे
अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे १३
मार्ज्जारमशकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे
निमित्तेष्वेषु सर्वत्र कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् १४
इति द्वितीयः खण्डः

तृतीयः खण्डः

अथ त्रिविधक्रियावर्णनम्

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम्
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया १
स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयञ्च यः
कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् २
यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ३
प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहान् कथञ्चन
यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ४
समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदयथाकृतम्
तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मणः ५
प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः
तदङ्गस्याक्रियायाञ्च नावृत्तिर्नैव तत्क्रिया ६
मधुमध्वितियस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमच्छताम्
गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ७
नचाश्नत्सु जपेदत्र कदाचित्पितृसंहिताम्
अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ८
यस्तत्र प्रकरोऽन्नस्य तिलवद्यववत्तथा
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः ९
सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रश्नस्थाने विधीयते
सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् १०
प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत्
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति पात्रतः ११
द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः
मातामहप्रभृतींस्त्रीनेतेवामेव वामतः १२

सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च
संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः १३
अवनेजनवत्पिण्डान्दत्त्वा बिल्वप्रमाणकान्
तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् १४
इति तृतीयः खण्डः

चतुर्थः खण्डः
अथ श्राद्धप्रकरणवर्णनम्

उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः
भवेदधश्चाधराणामधरश्राद्धकर्मणि १
तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च
मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्वपेत् २
गन्धादीन्निः क्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेद्द्विजान्
अन्यत्राप्येष एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ३
दक्षिणाप्लवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य च
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः ४
अथाग्रभूमिमासिञ्चेत्सुसंप्रोक्षितमस्त्विति
शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ५
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम्
अक्षतञ्चारिष्टं चास्त्वित्यक्षतान् प्रतिपादयेत् ६
अक्षय्योदकदानं तु अर्घ्यदानवदिष्यते
षष्ठैव नित्यं तत्कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ७
अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने
तन्त्रस्य तु निवृत्तिः स्यात्स्वधावाचन एव च ८
प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वेव द्विजोत्तमैः
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ९

युग्मानेव स्वस्ति वाच्यमङ्गुष्ठाग्रग्रहं सदा
कृत्वा धुर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः १०
एषः श्राद्धविधिः कृत्स्न उक्तः संन्तेपतो मया
ये विन्दन्ति न मुह्यन्ति श्राद्धकर्मसु ते क्वचित् ११
इदं शास्त्रञ्च गुह्यञ्च परिसंख्यानमेव च
वशिष्ठोक्तञ्च यो वेद स श्राद्धं वेद नेतरः १२
इति चतुर्थः खराडः

पञ्चमः खराडः
अथ श्राद्धप्रकरणवर्णनम्
असकृत्वानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिभिः
प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेव च १
आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च
बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च २
नवयज्ञे च यज्ञज्ञावदन्त्येवं मनीषिणः
एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक् ३
नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते
न सोष्यन्तीजातकर्म प्रोषितागतकर्मसु ४
विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते
विवाहादावेकमेवात्र कुर्याच्छ्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ५
प्रदोषे श्राद्धमेकं स्याद्गोनिष्क्रामप्रवेशयोः
न श्राद्धं युज्यते कर्त्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ६
हलाभियोगादिषु तु षट्सु कुर्यात्पृथक्पृथक्
प्रतिप्रयोगमप्येवानादावेकन्तु कारयेत् ७
वृहत्पत्रन्तुद्रपशुस्वस्त्यर्थं परिविन्यतोः
सूर्येन्द्वोः कर्मणी ये तु तयोः श्राद्धं न विद्यते ८

न दशाग्रन्थिके चैव विषवद्दष्टकर्मणि
कृमिदष्टचिकित्सायां नैव शेषेषु विद्यते ९
गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत्
सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु १०
यत्र तत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः
प्रासङ्गिकमिदं प्रोक्तमतः प्रकृतमुच्यते ११
इति पञ्चमः खराडः

षष्ठः खराडः

अथानेककर्मवर्णनम्

आधानकाला ये प्रोक्तास्तथा यश्चाग्नियोनयः
तदाश्रयोऽग्निमादध्यादग्निमानग्रजो यदि १
दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादग्रजाग्रिमः
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः २
परिवित्तिपरिवेत्तारौ नरकं गच्छतो ध्रुवम्
अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ पादोनफलभागिनौ ३
देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणानसहोदरान्
वेश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ४
जडमूकान्धवधिरकुब्जवामनकुराठकान्
अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च ५
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा
कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ६
धनवार्द्धुषिकं राजसेवकं कमकस्तथा
प्रोषितञ्च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ७
प्रोषितं यद्यशृगवानमब्दादूर्द्ध्वं समाचरेत्
आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये चरेत् ८

लक्षणे प्रागगतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम्
तन्मूलसक्ता योदीची तस्या एतन्नवोत्तरम् ९
उदग्गतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः
सप्तसप्ताङ्गुलांस्त्यक्त्वाकुशेनैव समुल्लिखेत् १०
मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि
मानकृद्यजमानः स्याद्विदुषामेव निश्चयः ११
पुण्यमेवादधीताग्निं स हि सर्वैः प्रशस्यते
अनर्द्धुकत्वं यत्तस्य काम्यैस्तन्नीयते शमम् १२
यस्य दत्ता भवेत्कन्या वाचा सत्येन केनचित्
सोऽन्त्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव नान्यथा १३
अनूढैव तु सा कन्या पञ्चत्वं यदि गच्छति
न तथा व्रतलोपोऽस्य तेनैवान्यां समुद्वहेत् १४
अथ चेन्न लभेतान्यां याचमानोऽपि कन्यकाम्
तमग्निमात्मसात्कृत्वा क्षिप्रं स्यादुत्तराश्रमी १५
इति षष्ठः खण्डः

सप्तमः खण्डः
अथशमीगर्भाद्यनेकप्रकरणवर्णनम्

अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः
तस्य या प्राङ्मुखी शाखा वोदीची वोर्द्ध्वगापि वा १
अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मय्येवोत्तरारणिः
सारवद्दारवञ्चत्रमोविली च प्रशस्यते २
संसक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते
अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेदविलम्बितः ३
चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठदैर्घ्यं षडपि पार्थिवम्
चत्वार उच्छ्रये मानमरण्योः परिकीर्तितम् ४

अष्टाङ्गुलः प्रमन्थः स्याच्चत्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम्
ओवीली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् ५
अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्तु यत्र यत्र यत्रोपदिश्यते
तत्र तत्र बृहत्पर्वग्रन्थिभिर्मिनुयात् सदा ६
गोवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृत्तममलात्मकम्
व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात् प्रमथ्यस्तेन पावकः ७
मूर्द्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी
अङ्गुष्ठमात्राण्येतानि द्व्यङ्गुष्ठं वक्ष उच्यते ८
अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं त्र्यङ्गुष्ठमुदरं स्मृतम्
एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ वस्तिर्द्वौ च गुह्यकम् ९
ऊरू जङ्घे च पादौ च चतुस्त्र्येकैर्यथाक्रमम्
अरण्यवयवाह्येते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः १०
यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते
अस्यां यो जायते वह्निः स कल्याणकृदुच्यते ११
अन्येषु ये तु मथ्नन्ति ते रोगभयमाप्नुयुः
प्रथमे मन्थने त्वेष नियमो नोत्तरेषु च १२
उत्तरारणिनिष्पन्नः प्रमन्थः सर्वदा भवेत्
योनिसङ्करदोषेण युज्यते ह्यन्यमन्थकृत् १३
आर्द्रा सशुषिरा चैव घूर्णाङ्गी पाटिता तथा
न हिता यजमानानामरणिश्चोत्तरारणिः १४
इति सप्तमः खण्डः

अष्टमः खण्डः

अथ सयज्ञस्त्रुवसमिधलक्षणवर्णन्म्

परिधायाहतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि
विभृयात्प्राङ्मुखो यन्त्रमावृता वक्ष्यमाणया १

चत्रवृध्ने प्रमन्थाग्रं गाढं कृत्वा विचक्षणः
कृत्वोत्तराग्रामरणिं तद्बुध्नमुपरिन्यसेत् २
चत्राधेः कीलकाग्रस्था मोविलीमुदगग्रकाम्
विष्टम्भाद्धारयेद्यन्त्रं निष्कम्पं प्रयतः शुचिः ३
त्रिरुद्वेष्ट्याथ नेत्रेण चत्रं पत्न्यो हतांशुकाः
पूर्वं मथ्नन्त्यरण्यान्त्याः प्राच्यग्नेः स्याद्यथा च्युतिः ४
नैकयापि विना कार्य्यमाधानं भार्य्यया द्विजैः
अकृतं तद्विजानीयात्सर्व्वान्वाचारभन्ति यत् ५
वर्णज्यैष्ठ्येन वह्वीभिः सवार्णाभिश्च जन्मतः
कार्य्यमग्निच्युतेराभिः साध्वीभिर्मथनं पुनः ६
नात्र शूद्रीं प्रयुञ्जीत न द्रोहद्वेषकारिणीम्
नचैवाव्रतस्थां नान्यपुंसा च सह सङ्गताम् ७
ततः शक्ततरा पश्चादासामन्यतरापि वा
उपेतानां वान्यतमा मन्थेदग्निं निकामतः ८
जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिध्य च
आधाय समिधं चैव ब्रह्माणं चोपवेशयेत् ९
ततः पूर्णाहुतिं हुत्वा सर्वमन्त्रसमन्विताम्
गां दद्याद्यज्ञवास्त्वन्ते ब्रह्मणे वाससी तथा १०
होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये स्रुवः स्मृतः
पाणिरेवेतरस्मिंस्तु स्रुचैवात्र तु हूयते ११
खादिरो वाऽथ पालाशो द्विवितस्तिः स्रुवः स्मृतः
स्रुग्वाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः १२
स्रुवाग्रे घ्राणवत्खातं द्व्यङ्गुष्ठपरिमण्डलस्थलम्
जुह्वाः शरावकवत्खातं सनिर्व्वाहं षडङ्गुलं कुर्य्यात् १३
तेषां प्राक्शः कुशैः कार्य्यः संप्रमार्गोजुहुषता
प्रतापनञ्च लिप्तानां प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा १४

प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः
तत्तथासादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते १५
आज्यं हव्यमनादेशे जुहोति च विधीयते
मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः १६
नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित्स्थूलतया क्वचित्
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता १७
प्रादेशान्नाधिका नो न तथा न स्याद्विशाखिका
न सपर्णा न निर्व्वीर्य्या होमेषु च विजानता १८
प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्तितम्
एवंविधाः स्युरेवेह समिधः सर्वकर्म्मसु १९
समिधोऽष्टादशेध्मस्य प्रवदन्ति मनीषिणः
दर्शे च पौर्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिः २०
समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता
पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च हीन्धनार्थं समिद्भवेत् २१
इध्मोऽप्येधार्थमाचार्यैर्हविराहुतिषु स्मृतः
यत्र चास्य निवृत्तिः स्यात्तत्स्पष्टीकरवाणयह्नम् २२
अङ्गहोमसमित्तन्त्रसोष्यन्त्याख्येषु कर्मसु
येषां चैतदुपर्य्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च २३
अक्षभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्म्मणि
सोमाहुतिषु सर्व्वासु नैतेष्विध्म विधीयते २४

इति अष्टमः खण्डः

नवमः खण्डः

अथ सन्ध्याकालाद्युद्दिश्यकर्मवर्णनम्

सूर्य्येऽस्तशैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्भिः सदाङ्गुलैः
प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाञ्च दर्शनात् १

हस्तादूर्द्ध्वं रविर्यावत् गिरिं हित्वा न गच्छति
तावद्धोमविधिः पुरयो नात्येत्युदितहोमिनाम् २
यावत्सम्यग्न भाव्यन्ते नभस्पृत्ताणि सर्वतः
न च लौहित्यमापैति तावत्सायञ्च हूयते ३
रजोनीहारधूमाभ्रवृत्ताग्रान्तरिते रवौ
सन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयाद् हुतमस्य न लुप्यते ४
न कुर्य्यात्त्विप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम्
विरुपात्तञ्च न जपेत् प्रवदञ्च विवर्जयेत् ५
पर्य्युत्तणञ्च सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेन्विति
अन्ते च वामदेवस्य गानं कुर्य्यादृचस्त्रिधा ६
अहोमकेष्वपि भवेद्यथोक्तं चन्द्रदर्शनम्
वामदेव्यं गणेष्वन्ते कल्पान्ते वैश्वदेविके ७
यान्यधस्तरणान्तानि न तेषु स्तरणं भवेत्
एककार्य्यार्थसाध्यत्वात्परिधीनपि वर्जयेत् ८
वर्हिः पर्य्युत्तणं चैव वामदेव्यजपस्तथा
कृत्वाहुतिषु सर्वासु त्रिकमेतन्न विद्यते ९
हविष्येषु यवामुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः
माषकोद्रवगौरादिसर्व्वालाभेऽपि वर्जयेत् १०
पाणयाहुतिर्द्वादशपर्वपारिका कंसादिना चेत्स्त्रुवमात्रपावका
दैवेन तीर्थेन च हूयते हविः स्वङ्गारिणि स्वर्च्चिषि तच्च पावके ११
योऽनर्च्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च स जायते १२
तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन
आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रियमात्यन्तिकीम्पराम् १३
होतव्ये च हुते चैव पाणिसूर्पस्फ्यदारुभिः
न कुर्य्यादग्निधमनं कुर्य्याद्वा व्यजनादिना १४

मुखेनैके धमन्त्यग्निं मुखाद्ध्येषोऽध्यजायत
नाग्निं मुखेनेति च यल्लौकिके योजयन्ति तत् १५
इति नवमः खण्डः

दशमः खण्डः
अथ प्रातःकालिकस्नानादिक्रियावर्णनम्

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चेत्तदमन्त्रवत् १
नारदाद्युक्तवार्क्षं यदाष्टाङ्गुलमपाटितम्
सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधावयेत् २
उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः
परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ३
आयुर्बलं यशोवर्च्चः प्रजाःपशुन् वसूनि च
ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वन्नो देहि वनस्पत ४
यव्यद्वयं श्रावणादि सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः
तासु स्नानं न कुर्व्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ५
धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासां न विद्यते
न ता नदीः शब्दवहा गर्त्तान्ताः परिकीर्तिताः ६
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च
चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ७
वेदाश्छन्दांसि सर्व्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः
जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः ८
उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः
यियासूननुगच्छन्ति सन्तुष्टाः स्वशरीरिणः ९
समागमस्तु यत्रैषां तत्र हत्यादयोमलाः
नूनं सर्व्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः १०

ऋषीणां सिच्यमानानामन्तरालं समाश्रितः
संपिबेद्यः शरीरेण पर्षन्मुक्तजलच्छटाः ११
विद्यादीन् ब्राह्मणः कामान् वरादीन् कन्यका ध्रुवम्
आमुष्मिकान्यपि सुखान्याप्नुयात्स न संशयः १२
अशुच्यशुचिना दत्तमाममन्तर्जलादिना
अनिर्गतदशाहास्तु प्रेता रक्षांसि भुञ्जते १३
स्वर्धुन्यम्भः समानि स्युः सर्वाण्यम्भांसि भूतले
कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः १४
इति दशमः खण्डः
इति कर्मप्रदीपपरिशिष्टे कात्यायनविरचिते प्रथमः प्रपाठकः

एकादशः खण्डः
अथ सन्ध्योपासनविधिवर्णनम्
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनकं विधिम्
अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः १
सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम्
ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घास्तु वर्हिषः २
दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मणि
सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ३
रक्षयेद्वारिणात्मानं परिक्षिप्य समन्ततः
शिरसो माजनं कुर्यात्कुशैः सोदकविन्दुभिः ४
प्रणवो भूर्भुवःस्वश्च सावित्री च तृतीयका
अब्दैवत्यं त्र्यृचश्चैव चतुर्थमिति मार्जनम् ५
भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः
महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा ६
आपोज्योतीरसोमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरतिशिरः

प्रतीप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ७
एता एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह
त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ८
करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च
जपेदनायतासुर्वा त्रिः सकृद्वाघमर्षणम् ९
उत्थायार्कं प्रतिप्रोहेत्त्रिकेणाञ्जलिनाम्भसः
उच्चित्रमृग्द्वयेनाथ चोपतिष्ठेदनन्तरम् १०
सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः
मध्ये त्वह्न उपर्यस्य विभ्राडादीच्छया जपेत् ११
तदसंसक्तपार्ष्णिर्वा एकापादर्द्धपादपि
कुर्यात्कृताञ्जलिर्वापि ऊर्द्ध्वबाहुरथापि वा १२
यत्र स्यात्कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः
भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयो ह्यवाप्यते १३
तिष्ठेदुदयनात्पूर्वां मध्यमामपि शक्तितः
आनीतोडुद्गमाच्चन्त्यां सन्ध्यां पूर्वात्रिकं जपन् १४
एतत्सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यत्र तिष्ठति
यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते १५
सन्ध्यालोपाच्च चकितः स्नानशीलश्च यः सदा
तं दोषानोपसर्पन्ति गरुत्मन्तमिवोरगाः १६
वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत्
उपतिष्ठेत्ततो रुद्रसर्वाद्वा वैदिकाज्जपात् १७
इति एकादशः खण्डः

द्वादशः खण्डः

अथ तर्पणविधिवर्णनम्

अथाद्भिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितॄनपि

नमोऽन्ते तर्पयामीति आदावोमीति च ब्रुवन् १
ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं वेदान् देवांश्छन्दांस्यृषीन् पुराणाना-
चार्यान् गन्धर्वानितरान्मासं संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसो देवा-
नुगान्नागान् सागरान् पर्वतान् सरितो दिव्यान् मनुष्यानितरान् मनुष्यान्
यक्षान् रक्षांसि सुपर्णान् पिशाचान् पृथिवीमोषधीः पशून् वनस्पतीन्
भूतग्रामं चतुर्विधमित्युपवीत्यथप्राचीनावीती यमं यमपुरुषान् कव्य-
वाडनलं सोमं यममर्य्यमणमनिष्वात्तान् सोमपीथान् वर्हिषदोऽथ
स्वान् पितॄन् सकृत् सकृन्मातामाहांश्चेति प्रतिपुरुषमभ्यस्येज्येष्ठ-
भ्रातृश्वशुरपितृव्यमातुलांश्च पितृवंशमातृवंशौ ये चान्ये मत्त उदक-
मर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्ययमवसानाञ्जलिरथ छायां यथेच्छेच्छरदात-
पात्तः परः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नम् ।
बालो जनित्रीं जननी च बालं योषित्पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ३
तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च
विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वाभ्युदयकृद्धि सः ४
तस्मात्सदैव कर्तव्यमकुर्वन्महतैनसा
युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन्विश्वमेतद्बिभर्त्ति हि ५
अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मणः
प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो हि गर्हितः ६

इति द्वादशखण्डः

त्रयोदशखण्डः

अथ पञ्चमहायज्ञविधिवर्णनम्

पञ्चानामथ सत्राणां महतामुच्यते विधिः
यैरिष्टा सततं विप्रः प्राप्नुयात्सद्म शाश्वतम् १
देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुक्रमात्
महासत्राणि जानीयात् एवेह महामखाः २

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्
होमो दैवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् २
श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो बलिरथापि वा
यश्च श्रुतिजयः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स वोच्यते ४
स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः
वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रर्तौ निमित्तकात् ५
अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये
अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ६
अप्युद्धृत्य यथाशक्त्या किञ्चिदन्नं यथाविधि
पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजे ७
पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदीरयेत्
हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदर्द्धे निनयेदपः ८
मुनिभिर्द्विरसनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्
अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रथमयामान्तः ९
सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्म च
अनश्नतापि सततमन्यथा किल्विषी भवेत् १०
अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते
बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ११
स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम्
स्वधाकारः पितृणाञ्च हन्तकारो नृणां कृतः १२
स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्यं बलिमतः सदा
तदप्येके नमस्कारं कुर्वते नेति गौतमः १३
नावराद्ध्र्यावलयो भवन्ति महामार्ज्जारश्रवणप्रमाणात्
एकत्र चेदविकृष्टा भवन्तीतरेतरसंसक्ताश्च १४
इति त्रयोदशखण्डः

चतुर्दशखराडः

अथ ब्रह्मयज्ञविधिवर्णनम्

अथ तद्विन्यासोवृद्धिपिराडानिवोत्तरांश्चतुरोवलीन्निदध्यात्
पृथिव्यै वायवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतय इति सव्यत
एतेषामेकैकमद्भ्य ओषधिवनस्पतिभ्य आकाशाय कामायेत्येतेषामपि
मन्यव इन्द्राय वासुकये ब्रह्मण इत्येतेषामपि रक्षोजनेभ्य इति सर्वेषां
दक्षिणतः पितृभ्य इति चतुर्द्दश नित्या आशस्य प्रभृतयः काम्याः
सर्वेषामुभयतोऽद्भिः परिषेकः पिराडवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः १
न स्यातां काम्यसामान्ये जुहोति बलिकर्मणी
पूर्वं नित्यविशेषोक्तं जुहोति बलिकर्मणोः २
कामान्ते च भवेयातां न तु मध्ये कदाचन
नैकस्मिन् कर्मणि तते कर्मारायत्तायते यतः ३
अग्न्यादिर्गौतमाद्युक्तो होमः शाकल एव च
अनाहिताग्नेरप्येष युज्यते बलिभिः सह ४
स्पृष्ट्वापो वीक्षमाणोऽग्निं कृताञ्जलिपुटस्ततः
वामदेव्यजपात्पूर्वं प्रार्थयेद्द्रविणोदकम् ५
आरोग्यमायुरैश्वर्य्यं धीर्धृतिः शं बलं यशः
ओजो वर्च्चः पशून् वीर्यं ब्रह्म ब्रह्मरायमेव च ६
सौभाग्यं कर्मसिद्धिञ्च कुलज्यैष्ठ्यं सुकर्तृताम्
सर्वमेतत् सर्वसाक्षिन् द्रविणोदरिरीहिणः ७
न ब्रह्मयज्ञादधिकोऽस्ति यज्ञो न तत्प्रदानात्परमस्ति दानम्
सर्वे तदन्ताः क्रतवः सदानानान्तो दृष्टः कैश्चिदस्य द्विकस्य ८
ऋचः पठन् मधुपयः कुल्याभिस्तर्पयेत् सुरान्
घृतामृतौघकुल्याभिर्यजूंष्यपि पठन् सदा ९
सामान्यपि पठन् सोमघृतकुल्याभिरन्वहम्
मेदः कुल्याभिरपि च आथर्वाङ्गिरसः पठन् १०

मांसक्षीरौदनमधुकुल्याभिस्तर्पयेत् पठन्
वाकोवाक्यं पुराणानि इतिहासानि चान्वहम् ११
ऋृगादीनामन्यतममेतेषां शक्तितोऽन्वहम्
पठन्मध्वाज्यकुल्याभिः पितृनपि च तर्पयेत् १२
ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं जीवन्तं प्रेतमेव च
कामचारी च भवति सर्वेषु सुरसद्मसु १३
जुर्व्वप्येनो न तं स्पृशेत् पंक्तिञ्चैव पुनाति सः
यं यं क्रतुञ्च पठति फलभाक्तस्य तस्य च १४
वसुपूर्णा वसुमती त्रिर्दानफलमाप्नुयात्
ब्रह्मयज्ञादपि ब्रह्म दानमेवातिरिच्यते १५

इति चतुर्दशखण्डः

पञ्चदशखण्डः

अथ यज्ञविधिवर्णनम्

ब्रह्मणो दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता
कर्मान्तेऽनुच्यमानापि पूर्णपात्रादिका भवेत् १
यावता बहुभोक्तुस्तु तृप्तिः पूर्णेन विद्यते
नावरार्द्ध्यमतः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः २
विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेद्दक्षिणार्द्धहरो भवेत्
स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रातिपादयेत् ३
कुलर्त्विजमधीयानं सन्निकृष्टं तथा गुरुम्
नातिक्रामेत्सदा दित्सन् य इच्छेदात्मनो हितम् ४
अहमस्मै ददामीति एवमाभाष्य दीयते
नैतावपृष्ट्वा ददतः पात्रेऽपि फलमस्ति हि ५
दूरस्थाभ्यामपि द्वाभ्यां प्रदाय मनसा वरम्
इतरेभ्यस्ततो देयादेष दानविधिः परः ६

सन्निकृष्टगधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत्
यद्ददाति तमुल्लङ्घ्य ततस्तेयेन युज्यते ७
यस्य त्वेक गृहे मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः
गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ८
ब्राह्मणाभिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते ९
आज्यस्थाली च कर्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा
महीमयी वा कर्तव्या सर्वास्वाज्याहुतीषु च १०
आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु यथाकामन्तु कारयेत्
सुदृढामव्रणां भद्रामाज्यस्थालीं प्रचक्षते ११
तिर्यगूर्द्ध्वं समिन्मात्रा दृढा नातिवृहन्मुखी
मृन्मय्यौदुम्बरी वाऽपि चरुस्थाली प्रशस्यते १२
स्वशाखोक्तः प्रसुस्विन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः
नचातिशिथिलः पाच्यो न चरुश्चारसस्तथा १३
इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्
वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम् १४
एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे
दर्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयो नन्तमेक्षमम् १५
मुषलोलूखले वार्क्षे स्वायते सुदृढे तथा
इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वैणवमेव च १६
दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभिमुखमेव च
करं करस्य कुर्वीत करणे न्यञ्चकर्मणः १७
कृत्वाग्न्यभिमुखौ पाणी स्वस्थानस्थौ सुसंयतौ
प्रदक्षिणं तथासीनः कुर्यात्परिसमूहनम् १८
बाहुमात्राः परिधय ऋृजवः सत्वचोऽव्रणाः
त्रयो भवन्ति शीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्दिशम् १९

प्रागग्रावभितः पश्चादुदग्रमथवापरम्
न्यसेत्परिधिमन्यच्चेदुदगग्रः स पूर्वतः २०
यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत्
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः २१
इति पञ्चदशखण्डः

षोडशखण्डः

अथ श्राद्धतिथिविशेषेणविधिवर्णनम्

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते
वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः १
यदा चतुर्द्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते २
यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः
अनयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि ३
यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्द्दश्यपेक्षया
अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ४
अष्टमेंऽशे चतुर्द्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः
अमावास्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुः ५
आग्रहायण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत्
विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ६
अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागो न कलावशिष्टः
तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्नमेवं ज्योतिश्चक्रविदोवदन्ति ७
यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यव्यस्तस्मिंस्तृतीयया परिदृश्यो नोपजायते ।
एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ८
सम्मिश्रा या चतुर्दश्या आमावास्या भवेत् क्वचित्
खर्वितां तां विदुः केचिद्गताध्वामिति चापरे ९

वर्द्धमानाममावास्यां लभेच्चेदपरेऽहनि
यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् १०
पद्माादावेव कुर्व्वीत सदा पद्माादिकं चरुम्
पूर्वाह्ण एव कुर्व्वन्ति विद्धेऽप्युन्ये मनीषिणः ११
स्वपितुः पितृकृत्येषु ह्यधिकारो न विद्यते
न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिदद्यादिति श्रुतिः १२
पितामहे ध्रियन्ते च पितुः प्रेतस्य निर्वपेत्
पितुस्तस्य च वृत्तस्य जीवेच्चेत् प्रपितामहः १३
पितुः पितुः पितुश्चैव तस्यापि पितुरेव च
कुर्य्यात्पिण्डत्रयं यस्य संस्थितः प्रपितामहः १४
जीवन्तमपि दद्याद्वा प्रेतायान्नोदके द्विजः
पितुः पितृभ्यो वा दद्यात्स्वपितेत्यपरा श्रुतिः १५
पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति
पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धषोडशम् १६
नैतत्पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः
पितुः सपिण्डनं कृत्वा कुर्य्यान्मासानुमासिकम् १७
असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्व्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः
पितरं तत्र संस्कुर्य्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् १८
पापिष्ठमति शुद्धेन शुद्धं पापीकृतापि वा
पितामहेन पितरं संस्कुर्य्यादिति निश्चयः १९
ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते
व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ २०
मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम्
यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकया न चेत्सुतः २१
न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते
स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता २२

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्व्वपेत्पुत्रिकासुतः
द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तु पितुः पितुः २३
इति षोडशखण्डः

सप्तदशखण्डः
अथ श्राद्धवर्णनम्

पुरतो आत्मनः कर्षूः सा पूर्व्वा परिकीर्त्यते
मध्यमा दक्षिणेनास्यास्तद्दक्षिणतदुत्तमा १
वाय्वग्निदिङ्मुखान्तास्ताः कार्य्याः सार्द्धाङ्गुलान्तराः
तीक्ष्णान्ता यवमध्याश्च मध्यं नाव इवोत्किरेत् २
शङ्कुश्च खादिरः कार्य्यो रजतेन विभूषितः
शङ्कुश्चैवोपवेषश्च द्वादशाङ्गुल इष्यते ३
अग्न्याशाग्रैः कुशैः कार्य्यं कर्षूणां स्तरणं घनैः
दक्षिणान्तं तदग्रैस्तु पितृयज्ञो परिस्तरेत् ४
स्थगरं सुरभिर्ज्ञेयं चन्दनादि विलेपनम्
सौवीराञ्जनमित्युक्तं पिञ्जलीनां यदञ्जनम् ५
स्वस्तरे सर्व्वमासाद्य यथावदुपयुज्यते
देवपूर्वं ततः श्राद्धमत्वरः शुचिरारभेत् ६
आसनाद्यर्घपर्य्यन्तं वशिष्ठेन यथेरितम्
कृत्वा कर्म्माथ पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम् ७
तूष्णीं पृथगपो दत्त्वा मन्त्रेण तु तिलोदकम्
गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु ८
आसुरेण तु पात्रेण यस्तु दद्यात्तिलोदकम्
पितरस्तस्य नामनन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ९
कुलालचक्रनष्पिन्नमासुरं मृण्मयं स्मृतम्
तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेत् १०

गन्धान्ब्राह्मणसात्कृत्वा पुष्पाण्यतु भवानि च
धूपञ्चैवानुपूर्वेण ह्यग्नौ कुर्य्यादनन्तरम् ११
अग्नौ करणहोमश्च कर्त्तव्य उपवीतिना
प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिश्रुतेः १२
अपसव्येन वा कार्य्यो दक्षिणाभिमुखेन च
निरुप्य हविरन्यस्मादन्यस्मै न हि हूयते १३
स्वाहा कुर्य्यान्न चात्रान्ते न चैव जुहुयाद्धविः
स्वाहाकारेण हुत्वाग्नौ पश्चान्मन्त्रं समापयेत् १४
पित्र्ये यः पंक्तिमूर्द्धन्यस्तस्य पाणावनग्निमान्
हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निःक्षिपेत् १५
नोङ्कुर्याद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित्
अन्येषाञ्चाविकृष्टानां कालेनाचमनादिना १६
सव्येन पाणिनेत्येवं यदत्र समुदीरितम्
परिग्रहणमात्रन्तत् सव्यस्यादिशति व्रतम् १७
पिञ्जूल्याद्यभिसंगृह्य दक्षिणे नेतरात् करात्
अन्वारभ्य च सव्येन कुर्यादुल्लेखनादिकम् १८
यावदर्थमुपादाय हविषोऽर्भकमर्भकम्
चरुणा सह सन्नीय पिण्डान् दातुमुपक्रमेत् १९
पितुरुत्तरकर्ष्वंशे मध्यमे मध्यमस्य तु
दक्षिणे तत्पितुश्चैव पिण्डान् पर्वणि निर्वपेत् २०
वाममावर्त्तनां केचिदुदगन्तं प्रचक्षते
सर्वां गौतमशाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव च २१
आवृत्य प्राणमायम्य पितॄन् ध्यायन् यथार्थतः
जपंस्तेनैव चावृत्य ततः प्राणं प्रमोचयेत् २२
शाकञ्च फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्न्यपि वा पचेत्
यस्तु शाकादिको होमः कार्योऽपूपाष्टकावृतः २३

अन्वाष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगोतमौ
वार्कषण्डिश्च सर्वासु कौत्सो मेनेऽष्टकासु च २४
स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्यद्यानुकल्पितम्
श्रपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्यागोः पयस्तथा २५
इति सप्तदशः खण्डः

अष्टादशः खण्डः
अथ विवाहाग्निहोमविधानवर्णनम्

सायमादि प्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते
दर्शान्तं पौर्णमासाद्यमेकमेव मनीषीषिणः १
ऊर्द्ध्वं पूर्णाहुतेर्द्दर्शः पौर्णमासोऽपि वाग्रिमः
य आयाति स होतव्यः स एवादिरिति श्रुतिः २
ऊर्द्ध्वं पूर्णाहुतेः कुर्यात्सायं होमादनन्तरम्
वैश्वदेवन्तु पाकान्ते बलिकर्मसमन्वितम् ३
ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चादभिरूपान्स्वशक्तितः
यजमानस्ततोऽश्नीयादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ४
वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत सायंप्रातस्त्वतन्द्रितः
चतुर्थीकर्म कृत्वैतदेतच्छाटघायनेर्मतम् ५
ऊर्द्ध्वं पूर्णाहुतेः प्रातर्हुत्वा तां सायमाहुतिम्
प्रातर्होमस्तदैव स्यादेष एवोत्तरो विधिः ६
पौर्णमासात्यये हव्यं होता वा यदहर्भवेत्
तदहर्जुहुयादेवममावास्यात्ययेऽपि च ७
अहूयमानेऽनश्नंश्चेन्नयेत्कालं समाहितः
सम्पन्ने तु यथा तत्र हूयते तदिहोच्यते ८
आहुताः परिसंख्याय पात्रे कृत्वाहुतीः सकृत्
मन्त्रेण विधिवद् हुत्वाधिकमेवापरा अपि ९

यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत्
चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा १०
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि चाहुतिः
होतव्या त्रिविकल्पो यं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः ११
यद्यग्निरग्निनान्येन सम्भवेदाहितः क्वचित्
अग्नये विविचय इति जुहुयाद्वा घृताहुतिम् १२
अग्नयेऽप्सुमते चैव जुहुयाद्वैद्युतेन चेत्
अग्नये शुचये चैव जुहुयाच्चेदनग्निना १३
गृहदाहाग्निनाग्निस्तु यष्टव्यः क्षामवान् द्विजैः
दावाग्निना च संसर्गो हृदयं यदि तप्यते १४
द्विर्भूतो यदि संसृज्येत्संसृष्टमुपशामयेत्
असंसृष्टं जागरये गिरिशर्मैवमुक्तवान् १५
न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम्
स्वगर्भसत्क्रियार्थाश्च यावच्चासौ प्रजायते १६
अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः
न हि पित्रा समानीतः पुत्रस्य भवति क्वचित् १७
यस्याग्नावन्यहोमः स्यात्स वैश्वानरदैवतम्
चरुं निरुप्य जुहयात् प्रायश्चित्तं तु तस्य तत् १८
परेणाग्नौ हुते स्वार्थं परस्याग्नौ हुते स्वयम्
पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च १९
अनिष्ट्वा नवयज्ञेन नबान्नप्राशने तथा
भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत् २०
स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु
पिण्डानोद्वहनात्तेषां तायाभावे तु तत्क्रमात् २१
भूतप्रवाचने पत्नी यद्यसन्निहिता भवेत्
रजोरोगादिना तत्र कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः २२

महानसेऽन्नं या कुर्यात्सवर्णा तां प्रवाचयेत्
प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा २३
याज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च स्तम्बे दर्भवटौ तथा
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च
इत्यष्टादशः खण्डः

एकोनविंशतिः खण्डः
अथ सकतव्यता स्त्रीधर्मवर्णनम्

निःक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यार्त्विजं तथा
प्रवसेत्कार्यवान् विप्रो मृषैव न चिरं क्वचित् १
मनसा नैत्यकं कर्म प्रवसन्नप्यतन्द्रितः
उपविश्य शुचिः सर्वं यथाकालमनुद्रवेत् २
पत्न्या चाप्यवियोगिन्या शुश्रूष्योऽग्निर्विनीतया
सौभाग्यवित्तावैधव्यकामया भर्तृभक्तया ३
या वा स्याद्वीरसूरासामाज्ञासम्पादिनी प्रिया
दक्षा प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ४
दिनत्रयेण वा कर्म यथा ज्यैष्ठं स्वशक्तितः
विभज्य सह वा कुर्युर्यथाज्ञानञ्च शास्त्रवत् ५
स्त्रीणां सौभाग्यतो ज्यैष्ठं विद्ययैव द्विजन्मनाम्
नहि ख्यात्या न तपसा भर्त्ता तुष्यति योषिताम् ६
भर्त्तुरादेशवर्त्तिन्या यथोमा बहुभिर्व्रतैः
अग्निश्च तोषितोऽमुत्र सा स्त्री सौभाग्यमाप्नुयात् ७
विनयावनताऽपि स्त्री भर्त्तुर्या दुर्भगा भवेत्
अमुत्रोमाग्निभतृणामवज्ञातिकृता तथा ८
श्रोत्रियं सुभगां गाञ्च साग्निमग्निचितिं तथा
प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ९

पापिष्टं दुर्भगामन्त्यं नग्नमुत्कृत्तनासिकम्
प्रातरुत्थाय यः पश्येत्स कालरुपयुज्यते १०
पतिमुल्लङ्घ्य मोहात्स्त्री कं कं न नरकं व्रजेत्
कृच्छ्रान्मनुष्यतां प्राप्य किं किं दुःखं न विन्दति ११
पतिशुश्रूषयैव स्त्री कान्न लोकान् समश्नुते
दिवः पुनरिहायाता सुखानामम्बुधिर्भवेत् १२
सदारोऽन्यान् पुनर्दारान् कथञ्चित् कारणान्तरात्
य इच्छेदग्निमान् कर्तुं द्युहोमोऽस्य विधीयते १३
स्वेऽग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन
न ह्याहिताग्नेः स्वं कर्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते १४
षडाहुतिकमन्येन जुहुयाद् ध्रुवदर्शनात्
न ह्यात्मनोऽर्थं स्यात्तावद्यावन्न परिणीयते १५
पुरस्तात्त्रिविकल्पं यत्प्रायश्चित्तमुदाहृतम्
तत्षडाहुतिकं शिष्टैर्यज्ञविद्भिः प्रकीर्तितम् १६

एकोनविंशतितमः खण्डः

इति कात्यायनविरचिते कर्मप्रदीपे द्वितीयः प्रपाठकः

अथ विंशः खण्डः

अथ द्वितीयादिस्त्रीकृतेसतिवैदिकाग्निवर्णनम्

असमक्षन्तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना
द्वयोरप्यसमक्षं हि भवेद् हुतमनर्थकम् १
विहायाग्निं सभार्यश्चेत्सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति
होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते २
अरण्योः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः
पालयेदुपशान्तेऽस्मिन् पुनराधानमिष्यते ३
ज्येष्ठा चेद्बहुभार्यस्य अतिचारेण गच्छति

पुनराधानमत्रैक इच्छन्ति न तु गौतमः ४
दाहयित्वाग्निभिर्भार्यां सदृशीं पूर्वसंस्थिताम्
पात्रश्चाथाग्निमादध्यात्कृतदारोऽविलम्बितः ५
एवंवृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वसारिणीम्
दाहयित्वाग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ६
द्वितीयाञ्चैव यः पत्नीं दहेद्वैतानिकाग्निभिः
जीवत्यां प्रथमायान्तु ब्रह्मघ्नेन समं हि तत् ७
मृतायान्तु द्वितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सृजेत्
ब्रह्मोज्झं तं विजानीयाद्यश्च कामात्समुत्सृजेत् ८
मृतायामपि भर्य्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत्
उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समापयेत् ९
रामोऽपि कृत्वा सौवर्णीं सीतां पत्नीं यशस्विनीम्
ईजे यज्ञैर्बहुविधैः सह भ्रातृभिरच्युतः १०
यो दहेदग्निहोत्रेण स्वेन भार्य्यां कथञ्चन
सा स्त्री सम्पद्यते तेन भार्य्या वास्य पुमान् भवेत् ११
भार्य्या मरणमापन्ना देशान्तरगतापि वा
अधिकारी भवेत्पुत्रो महापातकिनि द्विजे १२
मान्या चेन्म्रियते पूर्वं भार्य्या पतिविमानिता
त्रीणि जन्मानि सा पुंस्त्वं पुरुषः स्त्रीत्वमर्हति १३
पूर्वैव योनिः पूर्वावृत्पुनराधानकर्मणि
विशेषोऽत्राग्न्युपस्थानमाज्याहुत्यष्टकं तथा १४
कृत्वा व्याहृतिहोमान्तमुपतिष्ठेत पावकम्
अध्यायः केवलाग्नेयः कस्तेजामिरमानसः १५
अग्निमीले अग्न आयाह्यग्न आयाहि वीतये
तिस्रोऽग्निर्ज्योतिरित्यग्निं दूतमग्ने मृडेति च १६
इत्यष्टावाहुतीर्हुत्वा यथाविध्यनुपूर्वशः

पूर्णाहुत्यादिकं सर्वमन्यत्पूर्ववदाचरेत् १७
अरण्योरल्पमप्यङ्गं यावत्तिष्ठति पूर्वयोः
न तावत्पुनराधानमन्यारण्योर्विधीयते १८
विनष्टं स्रुक् स्रुवं न्युब्जं प्रत्यक्स्थलमुदर्च्चिषि
प्रत्यगप्रञ्च मुषलं प्रहरेज्जातवेदसि १९
इति विंशः खण्डः

अथैकविंशः खण्डः
अथ मृतदाहसंस्कारवर्णनम्
स्वयं होमासमर्थस्य समीपमुपसर्पणम्
तत्राप्यसक्तस्य सतः शयनाच्चोपवेशनम् १
हुतायां सायमाहुत्यांदुर्बलश्चेद्गृही भवेत्
प्रातर्होमस्तदैव स्याज्जीवेच्चच्छ्रः पुनर्न वा २
दुर्बलं स्नापयित्वा तु शुद्धचैलाभिसंवृतम्
दक्षिणाशिरसं भूमौ वर्हिष्मत्यां निवेशयेत् ३
घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्य सवस्त्रमुपवीतिनम्
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषितम् ४
हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्तसु
मुखष्वथापिधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः ५
आमपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम्
एकोऽनुगच्छेत्तस्यार्द्धमर्द्धपथ्युत्सृजेद्भुवि ६
ऊर्द्धमादहनं प्राप्त आसीनो दक्षिणामुखः
सव्यं जान्वाच्य शनकैः सतिलं पिण्डदानवत् ७
अथ पुत्रादिनाप्लुत्य कुर्याद्दारुचयं महत्
भूप्रदेशे शुचौ देशे पश्चाच्चित्यादिलक्षणे ८
तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं मुखे

आज्यपूर्णां स्रुचं दद्याद्दक्षिणाग्रां नसि स्रुवम् ९
पादयोरधरां प्राचीमरणीमुरसीतराम्
पार्श्वयोः शूर्पचमसे सव्यदक्षिणयोः क्रमात् १०
मुषलेन सह न्युब्जमन्तरूर्वोरुलूखलम्
चत्रौवीलीकमत्रैवमनश्रुनयनोविभीः ११
अपसव्येन कृत्वैतद्वाग्यतः पितृदिङ्मुखः
अथाग्निं सव्यजान्वक्तो दद्याद्दक्षिणतः शनैः १२
अस्मात्त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति यजुरीरयन् १३
एवं गृहपतिर्दग्धः सर्वं तरति दुष्कृतम्
यश्चैनं दाहयेत् सोऽपि प्रजां प्राप्नोत्यनिन्दिताम् १४
यथा स्वायुधधृक्पान्थो ह्यरण्यान्यपि निर्भयः
अतिक्रम्यात्मनोऽभीष्टं स्थानमिष्टाँश्च विन्दति १५
एवमेषोऽग्निमान् यज्ञपात्रायुधविभूषितः
लोकानन्यानतिक्रम्य परं ब्रह्मैव विन्दति १६
इत्यैकविंशः खण्डः

अथ द्वाविंशः खण्डः
अथ दाहसंस्कारवर्णनम्

अथानवेक्षयेत्पापः सर्व एव शवस्पृशः
स्नात्वा सचैलमाचम्य दद्युरस्योदकं स्थले १
गोत्रनामानुवादान्ते तर्पयामीत्यनन्तरम्
दक्षिणाग्रान् कुशान् कृत्वा सतिलन्तु पृथक्पृथक् २
एवं कृतोदकान् सम्यक्सर्वान् शाद्वलसंस्थितान्
आप्लुत्य पुनराचान्तान् वदेयुस्तेऽनुयायिनः ३
मा शोकं कुरुतानित्ये सर्वस्मिन् प्राणधर्मणि

धर्मं कुरुत यत्नेन यो वः सह गमिष्यति ४
मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम्
यः करोति स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे ५
गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ६
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः
कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ७
सर्वेऽक्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ८
श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः ९
एवमुक्ता व्रजेयुस्ते गृहांल्लघुपुरःसराः
स्नानाग्निस्पर्शनाज्याशैः शुध्येयुरितरे कृतैः १०
इति द्वाविंशः खण्डः

अथ त्रयोविंशः खण्डः
अथ विदेशस्थमृतपुरुषाणांदाहसंस्कारवर्णनम्

एवमेवाहिताग्नेषु पात्रन्यासादिकं भवेत्
कृष्णाजिनादिकश्चात्र विशेषः सूत्रचोदितः १
विदेशमरणेऽस्थीनि ह्याहृत्याभ्यज्य सर्पिषा
दाहयेदूर्णयाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् २
अस्थ्नामलाभे पर्णानि सकलान्युक्तयावृता
भर्जयेदस्थिसंख्यानि ततः प्रभृति सूतकम् ३
महापातकसंयुक्तो दैवात्स्यादग्निमान् यदि
पुत्रादिः पालयेदग्निं युक्त आदोष संक्षयात् ४
प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः कुर्वन् वा म्रियते यदि

गृह्यं निर्वापयेच्छ्रौतमश्वस्येत् सपरिच्छदम् ५
सादयेदुभयं वाप्सु ह्यद्धोग्निरभवद्यतः
पात्राणि दद्याद्विप्राय दहेदप्स्वेव वा क्षिपेत् ६
अनयैवावृता नारी दग्धव्या या व्यवस्थिता
अग्निप्रदानमन्त्रोऽस्या न प्रयोज्य इति स्थितिः
अग्निनैव दहेद्भार्यां स्वतन्त्रां पतितां न चेत्
तदुत्तरेण पात्राणि दाहयेत्पृथगन्तिके ८
अपरेद्युस्तृतीये वा अस्थ्नां सञ्चयनं भवेत्
यस्तत्र विधिरादिष्ट ऋषिभिः सोऽधुनोच्यते ९
स्नानान्तं पूर्ववत्कृत्वा गव्येन पयसा ततः
सञ्चयास्थीनि सर्वाणि प्राचीनावीत्यभाषयन् १०
शमीपलाशशाखाभ्यामुद्धृत्योद्धृत्य भस्मतः
आज्येनाभ्यज्य गव्येन सेचयेद्गन्धवारिणा ११
मृत्पात्रसंपुटं कृत्वा सूत्रेण परिवेष्ट्य च
श्वभ्रं खात्वा शुचौ भूमौ निखनेद्दक्षिणामुखः १२
पूरयित्वावटं पङ्कपिण्डशैबालसंयुतम्
दत्वोपरि समं शेषं कुर्यात्पूर्वाह्णकर्मणा १३
एवमेवागृहीताग्नेः प्रेतस्य विधिरिष्यते
स्त्रीणामिवाग्निदानं स्यादथातोऽनुक्तमुच्यते १४
इति त्रयोविंशः खण्डः

चतुर्विंशः खण्डः
सूतकेकर्मत्यागः षोडशश्राद्धविधानवर्णनञ्च

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते
होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्ने नापि वा फलैः १
अकृतं हावयेत् स्मार्ते तदभावे कृताकृतम्

कृतं वा हावयेदन्नमन्वारम्भविधानतः २
कृतमोदनशक्त्वादि तराडुलादि कृताकृतम्
व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः ३
सूतके च प्रवासे वा चाशक्तौ श्राद्धभोजने
एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत् ४
न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकं क्वचित्
न दीक्षरायात्परं यज्ञे न कृच्छ्रादि तपश्चरन् ५
पितर्य्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित्
आशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात्र्यहं वा ब्रह्मचारिणः ६
श्राद्धमग्निमतः कार्य्यं दाहादेकादशेऽहनि
प्रत्याब्दिकं तु कुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा ७
द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षारामासिके तथा
सपिराडीकरणञ्चैव एतद्वै श्राद्धषोडशम् ८
एकाहेन तु षरामासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः
न्यूनाः संवत्सराश्चैव स्यातां षारामासिके तथा ९
यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराणि तु
एकस्मिन्नह्नि देयानि सपुत्रस्यैव सर्वदा १०
न योषायाः पतिर्दद्यादपुत्राया अपि क्वचित्
न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाग्रजः ११
एकादशेऽह्नि निर्वर्त्य अर्वाग्दर्शाद्यथाविधि
प्रकुर्वीताग्निमान्पुत्रो मातापित्रोः सपिराडताम् १२
सपिराडीकरणादूर्द्ध्वं न दद्यात्प्रतिमासिकम्
एकोद्दिष्टेन विधिना दद्यादित्याह गौतमः १३
कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोडशम्
प्रत्यादिकञ्च शेषेषु पिराडाः स्युः षडिति स्थितिः १४
अर्घेऽक्षय्योदके चैव पिराडदानेऽवनेजने

तन्त्रस्य तु निवृत्तिः स्यात्स्वधावाचन एव च १५
ब्रह्मदराडादियुक्तानां येषां नास्त्यग्निसत्क्रिया
श्राद्धादिसत्क्रियाभाजो न भवन्तीह ते क्वचित् १६
इति चतुर्विंशः खराडः

पञ्चविंशः खराडः
नवयज्ञेनविना नवान्नभोजने प्रायश्चित्तवर्णनम्
मन्त्राम्नायेऽग्न इत्येतत्पञ्चकं लाघवार्थिभिः
पठ्यते तत्प्रयोगे स्यान्मन्त्राणामेव शिंशतिः १
अग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्य्यावहुवदूह्य च
समस्य पञ्चमीसूत्रे चतुश्चतुरितिश्रुतेः २
प्रथमे पञ्चके पापी लक्ष्मीरिति पदं भवेत्
अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति यज्ञविदो विदुः ३
द्वितीये तु पतिघ्नी स्यादपुत्रेति तृतीयके
चतुर्थे त्वपसव्येति इदमाहुतिविंशकम् ४
धृतिहोमे न प्रयुञ्ज्याद्योनामसु तथाष्टसु
चतुर्थ्यामध्न्य इत्येतद्योनामसु हि हूयते ५
लताग्रपल्लवो बुध्नः शुङ्गेति परिकीर्त्यते
पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मबन्धुस्तथाऽश्रुतः ६
शिलाटु नीलमित्युक्तं ग्रथ्नः स्तवक उच्यते
कपुष्णिकाभितः केशान् मूर्द्धि पश्चात्कपुच्छलम् ७
श्वाविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः
तिलतराडुलसम्पक्वः कृषरः सोऽभिधीयते ८
नामधेये मुनिवसुपिशाचाबहुवत्सदा
यक्षाश्च पितरो देवा यष्टव्यास्तिथिदेवताः ९
आग्नेयाद्येऽथ सार्पाद्ये विशाखाद्ये तथैव च

आषाढाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैव च १०
द्वन्द्वान्येतानि बहुवद्दक्षाणां जुहुयात्सदा
द्वन्द्वद्वयं विवच्छेद्यमवशिष्टान्यथैकवत् ११
देवतास्वपि हूयन्ते बहुवत्सार्वपित्तयः
देवाश्च वसवश्चैव द्विवदेवाश्विनौ सदा १२
ब्रह्मचारी समादिष्टो गुरुणा व्रतकर्मणि
वाढमोमिति वा ब्रूयात्तत्तथैवानुपालयेत् १३
सशिखं वपनं कायमास्नानाद्ब्रह्मचारिणा
आशरीरविमोक्षाय ब्रह्मचर्य न चेद्भवेत् १४
वपनं नास्य कर्तव्यमर्वागौदानकव्रतात्
व्रतिनो वत्सरं यावत्षण्मासानिति गौतमः
न गात्रोत्सादनं कुर्यादनापदि कदाचन
जलक्रीडामलङ्कारान् व्रती दण्ड इवाप्लवेत् १५
देवतानां विपर्यास जुहोतिषु कथं भवेत्
सर्व प्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमेण जुहुयात्पुनः १६
संस्कारा अतिपद्येरन्स्वकालाच्चेत्कथञ्चन
हुत्वैतदेव कर्तव्या ये तूपनयनादधः १७
अनिष्ट्वा नवयज्ञेन नवान्नं योत्यकामतः
वैश्वानरश्चरुस्तस्य प्रायश्चित्तं विधीयते १८

इति पञ्चविंशतिखण्डः

षड्विंशः खण्डः

नवयज्ञकालाभिधानवर्णनम्

चरुः समशनीयो यस्तथा गोयज्ञकर्मणि
वृषभोत्सर्ज्जने चैव अश्वयज्ञे तथैव च १
श्रावण्यां वा प्रदोषे यः कृष्यारम्भे तथैव च

कथमेतेषु निर्वापाः कथञ्चैव जुहोतयः २
देवता सङ्ख्या ग्राह्या निर्व्वापांस्तु पृथक्पृथक्
तूष्णीं द्विरेव गृह्णीयाद्धोमश्चापि पृथक्पृथक् ३
यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेद्या यत्र कीर्तिता
शेषं चैव भवेत्किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरुम् ४
चरौ समशनीये तु पितृयज्ञे चरौ तथा
होतव्यं मेक्षणेनान्य उपस्तीर्णाभिघारितम् ५
कालः कात्यायनेनोक्तो विधिश्चैव समासतः
वृषोत्सर्गे यतो नाऽत्र गोभिलेन तु भाषितः ६
पारिभाषिक एव स्यात्कालो गोवाजियज्ञयोः
अन्यस्मादुपदेशात्तु स्वस्तरारोहणस्य च ७
अथवा मार्गपाल्येऽह्नि कालो गोयज्ञकर्मणः
नीराजनेऽह्नि वाश्वानामिति तन्त्रान्तरे विधिः ८
शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाकोवनिनः स्मृतः ९
आश्वयुज्यां तथा कृष्यां वास्तुकर्मणि याज्ञिकाः
यज्ञार्थतत्त्ववेत्तारो होममेवं प्रचक्षते १०
द्वे पञ्च द्वे क्रमेणैता हविराहुतयः स्मृताः
शेषा आज्येन होतव्या इति कायायनोऽब्रवीत् ११
पयोयदाज्यसंयुक्तं तत् पृषातकमुच्यते
दध्येके तदुपासाद्य कर्तव्यः पायसश्चरुः १२
व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः
यवाश्चौषधयः सप्त विपदं घ्नन्ति धारिताः १३
संस्काराः पुरुषस्यैते स्मर्य्यन्ते गौतमादिभिः
अतोऽष्टकादयः कार्याः सर्वे कालक्रमोदिताः १४
सकृदप्यष्टकादीनि कुर्यात् कर्माणि यो द्विजः

स पंक्तिपावनो भूत्वा लोकान्प्रैति घृतश्च्युतः १५
एकाहमपि कर्मस्थो योऽग्निशुश्रूषकः शुचिः
नयत्यत्र तदेवास्य शताहं दिवि जायते १६
यस्त्वाधायाग्निमाशास्य देवादीन्नैभिरिष्टवान्
निराकर्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः १७
इति षड्विंशः खराडः

अथ सप्तविंशः खराडः
अथ प्रायश्चित्तवर्णनम्
यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत्
आमावास्यं द्वितीयं यदन्वाहार्य्यं तदुच्यते १
एकसाध्येष्ववर्हिःषु न स्यात्परिसमूहनम्
नोदगासानञ्चैव क्षिप्रहोमाहि ते मताः २
अभावे व्रीहियवयोर्दध्ना वा पयसापि वा
तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा ३
रौद्रन्तु राक्षसं पित्र्यमासुरं चाभिचारिकम्
उक्त्वा मन्त्रं स्पृशेदाप आलभ्यात्मानमेव च ४
यजनीयेऽह्नि सोमश्चेद्वारुरायां दिशि दृश्यते
तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दराडं दद्यात् द्विजातये ५
लवणं मधु मांसञ्च क्षारांशो येन हूयते
उपवासे न भुञ्जीत नोरुरात्रौ न किञ्चन ६
स्वकाले सायमाहुत्या अप्राप्तौ होतृहव्ययोः
प्राक्प्रातराहुतेः कालः प्रायश्चित्ते हुते सति ७
प्राक्सायमाहुतेः प्रातर्होमकालानतिक्रमः
प्राक्पौर्णमासाद्दर्शस्य प्राग्दर्शादितरस्य तु ८
वैश्वदेवे त्वतिक्रान्ते अहोरात्रमभोजनम्

प्रायश्चित्तमथो हुत्वा पुनः सन्तनुयाद्व्रतम् ९
होमद्वयात्यये दर्शपौर्णमासात्यये तथा
पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनम् १०
अनृचो माणवो ज्ञेय एणः कृष्णमृगः स्मृतः
रुरुर्गौरमृगः प्रोक्तस्तम्बलः शोण उच्यते ११
केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः
ललाटसंमितो राज्ञः स्यात्तु नाशान्तिको विशः १२
ऋजवस्ते तु सर्वे स्युर्व्रणाः सौम्यदर्शनाः
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदूषिताः १३
गौर्विशिष्टतमा विप्रैर्वेदेष्वपि निगद्यते
न ततोऽन्यद्वरं यस्मात्तस्माद्गौर्वर उच्यते १४
येषां व्रतानामन्येषु दक्षिणा न विधीयते
वरस्तत्र भवेद्दानमपि वाच्छादयेद्गुरुम् १५
अस्थानोच्छ्वासविच्छेदघोषणाध्यापनादिकम्
प्रामाणीकं श्रुतौ यत्स्याद्यातयामत्वकारि तत् १६
प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः
क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् १७
अयातयामैश्छन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः
क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम् १८
गायत्रीञ्च सगायत्रां वार्हस्पत्यमिति त्रिकम्
शिष्येभ्योऽनूच्य विधिवदुपाकुर्यात्ततः श्रुतिम् १९
छन्दसामेकविंशानां संहितायां यथाक्रमम्
न च्छन्दस्काभिरेवाभिर्राद्याभिर्होम इष्यते २०
पर्वभिश्चैव गानेषु ब्राह्मणेषूत्तरादिभिः
अङ्गेषु चर्च्चामन्त्रेषु इति षष्टिर्जुहोतयः २१
इति सप्तविंशतिः खण्डः

अथाष्टाविंशतिः खण्डः

अथ प्रायश्चित्तवर्णनमुपाकर्मणः फलनिरूपणवर्णनम्

अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भ्रष्टाधाना भवन्ति ते
भ्रष्टास्तु व्रीहयो लाजा घटाः षण्डिक उच्यते १
नाधीयीत रहस्यानि सोत्तराणि विचक्षणः
नचोपनिषदश्चैव षण्मासान् दक्षिणायनात् २
उपाकृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित्
उत्सर्गश्चैक एवैषां नैष्ट्यं प्रौष्ठपदेऽपि वा ३
अजातव्यञ्जना लोम्नी न तया सह संविशेत्
अयुगूः काकबन्ध्याया जातां तां न विवाहयेत् ४
संसक्तपदविन्यासस्त्रिपदः प्रक्रमः स्मृतः
स्मार्त्ते कर्मणि सर्वत्र श्रौते त्वध्वर्युणोदितः ५
यस्यां दिशि वलिं दद्यात्तामेवाभिमुखो वलिम्
श्रवणाकर्मणि भवेन्यञ्च कर्म न सर्वदा ६
बलिशेषस्य हवनमग्निप्रणयनन्तथा
प्रत्यहं न भवेयातामुल्मुकन्तु भवेत्सदा ७
वृषान्तकप्रेक्षणयोर्नवस्य हविषस्तथा
शिष्टस्य प्राशने मन्त्रस्तत्र सर्वेऽधिकारिणः ८
ब्राह्मणानामसान्निध्ये स्वयमेव पृषातकम्
अवेक्षेद्धविषः शेषं नवयज्ञेऽपि भक्षयेत् ९
सफला बदरीशाखा फलवत्यभिधीयते
धना विधिकताशङ्काः स्मृता जातशिलास्तु ताः १०
नष्टो विनष्टो मणिकः शिलानाशे तथैव च
तदैवाऽऽहृत्य संस्कार्यो न क्षिपेदाग्रहायणीम् ११
श्रवणाकर्म लुप्तञ्चेत्कथञ्चित्सूतकादिना
आग्रहायणिकं कुर्याद्बलिवर्जमशेषतः १२

ऊर्द्ध्वं स्वस्तरशायी स्यान्मासमर्द्धमथापि वा
सप्तरात्रं त्रिरात्रं वा एकां वा सद्य एव वा १३
नोर्द्ध्वं मन्त्रप्रयोगः स्यान्नाग्न्यगारं नियम्यते
नाहतास्तरणञ्चैव न पार्श्वञ्चापि दक्षिणम् १४
दृढश्चेदाग्रहायण्यामावृत्तावपि कर्मणः
कुम्भौ मन्त्रवदासिञ्चेत्प्रतिकुम्भमृचं पठेत् १५
अल्पानां यो विघातः स्यात्स वाधोबहुभिः स्मृतः
प्राणसम्मित इत्यादि वाशिष्ठं बाधितं यथा १६
विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम्
तुल्यप्रमाणकत्वे तु न्याय एवं प्रकीर्तितः १७
त्रैयम्बकं करतलमपूपामण्डकाः स्मृताः
पालाशा गोलकाश्चैव लोहचूर्णञ्च चीवरम् १८
स्पृशन्ननामिकाग्रेण क्वचिदालोकयन्नपि
अनुमन्त्रणीयं सर्वत्र सदैवमनुमन्त्रयेत् १९
इत्यष्टविंशतिः खण्डः

अथैकोनत्रिंशः खण्डः
अथ श्राद्धवर्णनम्

क्षालनं दर्भकूर्चेन सर्वत्र स्रोतसां पशोः
तूष्णीमिच्छाक्रमेण स्याद्द्वपार्थे पार्णदारुणी १
सप्त तावन्मूर्द्धन्यानि तथा स्तनचतुष्टयम्
नाभिः श्रोणिरपानञ्च गोस्रोतांसि चतुर्द्दश २
क्षुरोमांसावदानार्थः कृत्स्ना स्विष्टकृदावृता
वपामादाय जुहुयात्तत्र मन्त्रं समापयेत् ३
हृज्जिह्वा क्रोडमस्थीनि यकृद्वृक्कौ गुदं स्तनाः
श्रोणिस्कन्धसदापार्श्वे पश्वङ्गानि प्रचक्षते ४

एकादशानामङ्गानामवदानानि सङ्ख्यया
पार्श्वस्य वृक्कसक्थ्नोश्च द्वित्वादाहुश्चतुर्दश ५
चरितार्था श्रुतिः कार्या यस्मादप्यनुकल्पतः
अतोह्यार्धेन होमः स्याच्छागपक्षे चरावपि ६
अवदानानि यावन्ति क्रियेरन् प्रस्तरेपशोः
तावतः पायसान् पिण्डान् पश्वभावेऽपि कारयेत् ७
औदनव्यञ्जनार्थन्तु पश्वभावेऽपि पायसम्
सद्रवं श्रपयेत्तद्वदन्वष्टक्येऽपि कर्मणि ८
प्राधान्यं पिण्डदानस्य केचिदाहुर्मनीषिणः
गयादौ पिण्डमात्रस्य दीयमानत्वदर्शनात् ९
भोजनस्य प्रधानत्वं वदन्त्यन्ये महर्षयः
ब्राह्मणस्य परीक्षायां महायत्नप्रदर्शनात् १०
आमश्राद्धविधानस्य विना पिण्डैः क्रियाविधिः
तदालभ्याप्यनध्यायविधानश्रवणादपि ११
विद्वन्मतमुपादाय ममाप्येतद्धृदि स्थितम्
प्राधान्यमुभयोर्यस्मात्तस्मादेष समुच्चयः १२
प्राचीनावीतिना कार्यं पित्र्येषु प्रोक्षणं पशोः
दक्षिणोद्वासनान्तञ्च चरोर्निर्वपणादिकम् १३
सन्नपश्वावदानानां प्रधानार्थो न हीतरः
प्रधानं हवनञ्चैव शेषं प्रकृतिवद्भवेत् १४
द्वीपमुन्नतमाख्यातं शादा चैवेष्टका स्मृता
कीलिनं सजलं प्रोक्तं दूरखातोदको मरुः १५
द्वारगवाक्षः सन्दर्भैः कर्द्दमभित्यन्तकोण वा
वेधैश्वानष्टं वास्तुघोरं विद्वन्मनाक्रान्तमार्ग्रैश्च १६
वशङ्गमाबिति ब्रीहीञ्छेषश्चेति यवांस्तथा
असावित्यत्र नामोक्त्वा जुहुयात्क्षिप्रहोमवत् १७

साक्षतं सुमनोयुक्तमुदकं दधिसंयुतम्
अर्घ्यं दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्को विधीयते १८
कांस्येनैवार्हणीयस्य निनयेदर्घ्यमञ्जलौ
कांस्यापिधानं कांस्यस्थं मधुपर्कं समर्पयेत् १९

इति कात्यायनविरचिते कर्मप्रदीपे तृतीयः प्रपाठकः
इत्येकोनत्रिंशः खण्डः
समाप्ता चेयं कात्यायनस्मृतिरितिलेख्यंनास्त्यत्र
तस्मादयंग्रन्थः समाप्तोनवेत्यत्रसंदेहः

Reference:
Smṛti Sandarbha, Vol. III, (Delhi: Nag, 1981), pp. 1335ff.